

Tudatmódosítás mesterfokon

VISSZHANG - LXIV. évfolyam, 31. szám, 2020. július 31.

Az álhírek hatásának tudományos igényű kutatásáról Böcskei Balázs és munkatársainak színvonalas beszámolója jelent meg áprilisi számukban (Böcskei Balázs–Hajdu Nóra–Vasali Zoltán: *Az álhírek és kutatásuk iparágáról*, *ÉS*, 2020/15., április 9.). Ehhez fűzött később kiegészítő megjegyzéseket Vicsek Ferenc (*Nemzeti agyamosoda*, *ÉS*, 2020/26., jún. 26.) Mindkét tanulmány nagy felkészültséggel mutatta be a fenyegető méretűvé duzzadt jelenség veszélyeit és a rendelkezésre álló védekezési lehetőségek korlátait, mégis indokolt hiánypótlásnak tekinthető Böcskei Balázs és Német Szilvi írása (*Szigorú apák sikerei a politikában*, *ÉS*, 2020/27., júl. 3.), amiben felhívják a figyelmet arra, hogy a valóságos veszély nem csupán a hírek valóságtartalmában, azok hitelességében rejlik, hanem azok közlési módja, kifejezési formája, az alkalmazott kommunikációs technika is alapvetően befolyásolja a kívánt hatás elérését.

A tájékoztató hírközlés amúgy is – viszonylag rövid idő alatt – alapvető átalakuláson esett át. A politikával kapcsolatba hozható híradások inkább kísérleti próbálkozásoknak tekinthetők, amiket aztán gondos, alapos közvélemény-kutatás alapján addig módosítgatnak, amíg megnyugtató visszajelzéseket tudnak elérni. A mára kialakult kommunikációs gyakorlatból lassanként kikopott a klasszikus értelemben vett ideológia is, a helyét mozgósító erejű jelszavak (hívószavak), tudatmódosításra alkalmas metaforák, szimbólumok vették át. Aprólékos gondossággal olyan sztereotípiákat alakítanak ki, amelyekben az információ a kibocsátó szándékai szerint formált jelentést vesz fel.

A politika innovatívan kialakított és meggyőző hatékonysággal alkalmazott tudatmódosító technológiájának tudományos feldolgozása jelentős késéssel indult meg. A heidelbergi egyetemen filológiai doktorátust szerzett Joseph Goebbels már a harmincas években tökéletes formában alkalmazta a direkt megnevezések helyett a közvélemény agymosásával elfogadtatott metaforákat és az általa kialakított, széleskörűen befogadott metanyelvet. Kiválóan értett a kognitív nyelvészet által jóval később szabályokba foglalt *mentális tér* kialakításához, amiben elvész a jelentés elsődlegessége, a szavak értelmezése beszéd közben folyamatosan formálódik, és a befogadás attól függ, hogy a létrehozott mentális terek között milyen megfeleléseket sikerül létrehozni.

A tudomány késedelmével kapcsolatban azért nem hagyható figyelmen kívül az, hogy a jelenség alapjai korábban sem voltak ismeretlenek. Arisztotelész két és fél évezreddel ezelőtt *Poétika* című művében a költőt szerzőnek, *alkotónak* is minősítve írta: a metafora a szó *más jelentésre* való áttétele – a jó metaforák használata a hasonló vonások felismerésén alapul, amit megtanulni nem lehet, ahhoz tehetség szükségeltetik. Quintilianus, J. Sóskeice, Nietzsche is részletesen foglalkozott a metaforák természetével, majd korunkban George Lakoff és Mark Johnson fogalmazta meg, hogy a nyelv egésze nem ábrázolja a valóságot, hanem ehelyett erős metaforák sorozata jelentkezik a megismerés minden egyes lépésénél. A teljes folyamat első része a valós információk átvitele az idegi ingerekre, azt követi az idegi ingerek mentális képekké alakítása, befejezésül a mentális képek szavakba fordítása történik gondosan megválasztott metaforák alkalmazásával. A vezető metafora a képi kifejezések domináns osztálya, aminek alapján kialakul egy *metanyelv*, ami akkor működik, amikor a beszélők beillesztik szellemi *tartalmukat* (érzések, vélekedések, gondolatok, intelmek, fogalmak) szavak, kifejezések, mondatok *formájába*.

A megfelelően előkészített hallgatók, olvasók képesek kibontani a metanyelvbe csomagolt mentális tartalmat. Michael J. Reddy PhD nyelvész a nyelvi közösségben és azon kívül folytatott vitákban a metaforikus nyelv fontosságára hívta fel a figyelmet. Lakoff szerint a legtöbb embernél különböző időpontokban változik a két alapvető metafora hatása, ennek tudatában a politikai beszéd ezekre

hivatkozva szólít fel a konzervatív (domináns kormány) és a liberális (csak a veszélyes befolyástól óvó hatalom) metafora közti választásra, és sürgeti az általa preferált elfogadását. Számos eklatáns példa kínálkozik a kognitív nyelvhasználat alkalmazására a megvalósított rendszerek ideológiai álcázásának gyakorlatából, ezek közé kívánkozik Lakoff briliáns elemzése is: *Understanding Trump* a Trump-jelenségről.

Az ideológiák szerepe valóban lassanként elenyészett. Az eredetileg a társadalom működtetésére vonatkozó eszmék egységes elméleti rendszerét jelentő ideológia szónak idővel háromféle, felismerhetően elkülönülő értelmezése alakult ki. A gyakorlati alkalmazásban olyan, tömegeket mozgósító manifesto volt, aminek lobogó zászlai alatt lelkesült tömegek álltak valamely hatalomra törő képződmény szolgálatába. Ilyen lehetett volna a marxizmus is, amire Lenin a bolsevik rendszert alapozta. Más lapra tartozik, hogy a gyakorlat, főleg a visszarionovicsi módszerek következtében, aligha vált hasonlíthatóvá a londoni könyvtár magányában, a szocializmus álmáról szőtt igékhez – a gyakorlat átértelmezte az eredeti szöveget, pragmatikus alkalmazását a bekövetkezett tények igazolására kényszerítették. Ez az elhaló változat aktív vagy *mozgalmi* ideológiának nevezhető. Viszont helytálló definíciónak tekinthető valamely jelenség, mozgalom, rendszer eszmeileg felismerhető ismérveinek *tudományos* igényű kutatások alapján összeállított meghatározása. A *harmadik* értelmezést világra segítő, gyökeres változás annak következménye, hogy a hatalom megszerzésének és megtartásának precízen kidolgozott technológiája Goebbels, Finkelstein és mások körmönfont tevékenysége következtében másodrendűvé tette még az alkalmazott, a gyakorlati szándékokhoz idomított ideológiát is. Putyin példája mutatja, hogy a kíméletlenül hatékony technológiával létrehozott hatalmi rendszert hogyan próbálja rég feledésbe merült, egyébként agyamosáson kívül már semmire sem alkalmas eszmékkal utólag alapolcolni, életben tartani. Ivan Ilyin a cári rendszer hű ideológusa, emigrációjában Hitlert és Mussolinit dicsőítette műveiben, 1953-ban teljes ismeretlenségben hunyt el. A fasiszta filozófust Putyin fedezte fel és használta saját eszmerendszerének megalapozására. 2005-ben díszsírhelyre telepítette, majd a michigani egyetemről elhozott műveit is kiadatta. Nagy hatású gondolkodóként emlegeti, írásait az államapparátus tagjainak osztogatja, szemmel láthatóan a megszerzett hatalom utólagos támogatásához igyekszik valamiféle eszmei alapot kreálni. Ez a mesterségesen életre keltett ideológia határozza meg azt a mentális teret, amiben a putyini hatalom működteti propagandagépezetét és – mindeddig – látható sikerrel tudja befolyásolni a közvéleményt, ami a kétes módszerekkel lebonyolított választások eredményeiben is tükröződik.

A tudatosan kialakított mentális térben a közvélemény befolyásolásának körültekintő alapossággal kidolgozott technológiáját Goebbels doktor mesterfokon, sajnálatosan katasztrófális sikerrel vezette be. A sikeres példán felbuzdulva egyre többen vették át módszereit, közöttük a naponta kiadott, néhány egyszerű szóból formált, rövid, könnyen érthető és megjegyezhető, az idegrendszerben szinte észrevétlenül rögződő mondatok sűrű időközönkénti ismétlését a monopol kormány médiában. Emlékezetes archív fotó ábrázolja, amint születésnapján személyesen osztogat rádiókat az embereknek. Rövid idő alatt 10 millió készülékkel Németország rendelkezett a legtöbb, egy lakosra jutó vevőkészülékkel a világon, megtévezve a köztéri hangszórók ezreivel. Ez az intenzív agyamosó technika folyamatosan fejlődött olyan mesterek közreműködésével, mint Finkelstein és kortársai, mígnem végre felkeltette a tudomány szakembereinek az érdeklődését is, és egyre növekvő számban láttak napvilágot tudományos igényességgel megfogalmazott elemzések. G. Lakoff, M. Johnson és mások újabb szakágot hoztak létre, a *kognitív nyelvtudományt*. Kimutatták, hogy a politikai propagandában addigra széleskörűen alkalmazott kognitív szemantika alapja az a felismerés, hogy az emberi gondolkodás jellemzője a metaforikusság, amelynek révén egy kevésbé megfogható, elvontabb dolgot konkrétabb, ismertebb, érthetőbb jelenség alapján konceptualizálunk. A sűrűn ismétlődő szókapcsolatok pedig egy idő után értelmüket veszítve, üresen, mechanikusan rögződnek a tudatalattiban. (Karácsony=alkalmatlan, több médiumon, óránként többször ismételve.)

Korunk történéseinek hatására a lingvisztika egyre fontosabb kutatási célpontjává vált a metafora, ami elsősorban a fogalmak, és nem a szavak jellemző tulajdonsága. Funkciója nem korlátozódik csupán művészi vagy esztétikai célok szolgálatára, hanem bizonyos fogalmak megértését segítheti. Rossz

szándékú kezekbe kerülve viszont mérhetetlen károkat okozhat romboló társadalmi sztereotípiák kialakításával, a tudatosan alkalmazott metaforák mögé rejtett aljas indulatok indukálásával. Az, hogy valamely közleményt milyen kerettel (frame) írják le, milyen címet vagy kommentet rendelnek hozzá, nagymértékben befolyásolja a befogadóban kialakuló véleményt vagy cselekvési aktivitást. Gondoljunk csak az azonos tartalmú közlemények címében feltűnő különbségekre a hatalomhoz változatos formában viszonyuló sajtótermékekben. (Harari széles körű érdeklődést kiváltó nézeteit ilyen címmel tartotta hatásosnak a közvélemény figyelmébe ajánlani az egyik kormányhű sajtótermék: *Melegházasságban élő izraeli sztártudós inspirálja mostanában Orbán Viktort.*)

A mára általánossá vált kommunikációs/propagandatechnológia alkalmazói a *Moral Politicsszal* ellentétben már nem törekszenek a tárgyilagos távolságtartás látszatára sem. A tudományos álcát öltő közlemények igyekeznek a fontosabb politikai kérdések saját szempontból „helyes” metaforáit népszerűsíteni és az eltérő nézeteket „rossznak” bélyegezni, ezzel céljaiknak megfelelő, lehetőleg társadalmi méretű sztereotípiákat létrehozni.

A kognitív nyelvészet kezdetei a 70-es évekre tehetőek, abban az időszakban jelent meg az elmélet két fő, alapvető munkája, G. Lakoffé *Women, Fire and Dangerous Things* és R. Langackeré *Foundations of Cognitive Grammar* címmel. Az USA-ban kibontakozott új tudományág szembehelyezkedik a strukturalista elméletekkel, elsősorban a generatív nyelvészettel. A nyelvet holisztikusan szemléli, a *szemantikának* központi szerepet juttat. A nyelvet nemcsak statikus, szerkezeti jellegű tudásként kezeli, hanem annak műveleti jellegét is hangsúlyozza.

A kommunikációban egyre többek által alkalmazott kettősség a kognitív nyelvészet meghatározása szerint a *konceptuális/kognitív metafora* egy eszmének vagy konceptuális domainnek kifejezése más domain meghatározásaival – tudatosan alkalmazott gyakorlat vagy a célratörően összegyűjtött tapasztalatok alapján. A tudatban összekapcsolódó metaforákat G. Lakoff, M. Johnson, R. W. Gibbs, G. Fauconnier és számos társuk a XX. század második felében (nagy késéssel!) százával megjelent és sok ezer helyen idézett tanulmányaikban, konferenciák, eszmeccserék hosszú sorában publikálták.

Lakoff könyve, *Ne gondoldj az elefántra!* címen magyarul is megjelent 2006-ban. Egyetértek Vicsek Ferencsel: *egy biztos: a jobboldalon megértették, mi van abban* (és a korábban összegyűjt, tengernyi tudatformáló tapasztalatban), amint azt nap mint nap számtalan példa bizonyítja.